

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Кондратьєв

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМИНИ ЛЮБЕЦЬКОЇ ШЛЯХТИ І ЗАМКОВОГО МІЩАНСТВА

(друга половина XVI-XVII ст.)

Любеч займав важливе місце на політичній карті України-Русі. Це зумовлювалось його вигідним географічним розташуванням на лівому березі Дніпра, у місцевості, що утворює неприступну природну фортецю. Любеч замикав головну транспортну артерію Східної Європи - Дніпро з притоками Сожем, Березиною та Прип'яттю, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я¹. Точно невідомо, коли саме Любеч увійшов до складу Великого князівства Литовського. Литовські князі стимулювали розвиток міст не лише як формальних юридичних одиниць, а перш за все як військово-політичних осередків. Якраз на півночі Київського Полісся виникає численне зем'янство, яке рано "розбирає" володіння ("отчини") О. Русіна вважає, що Чернігівщина опинилась у складі Великого князівства Литовського у середині XIV ст., а Любецький повіт вже в другій половині XIII - першій половині XIV ст. перебував поза політичним контролем Орди². У другій половині XV ст. колонізація регіону тривала повільними темпами. Перш за все це було пов'язано з постійними татарськими набігами³. У 1471 р. на Київщині був скасований інститут княжіння і запроваджене воєводство. Тоді ж, на думку М. Грушевського, виникає система захисту "українних" земель від татарських нападів, яка складалася з невеличких замків та укріплень, розташованих у зручних за природними умовами місцях. Окрім цього, замки, навіть невеликі, мали неабияке колонізаційне значення: Через них місцеве населення відчувало зв'язок з державою, прив'язувалось до певної території, що не давало розсіпатись "по лицу земли от первого татарского погрома"⁴. За висловом О. Єфименко, київські "окраїни" становили цілий ланцюг великих королівщин, які відокремлювали Польсько-Литовську державу від іншого світу⁵. На думку М. Владимирського-Буданова, система "українних" господарських замків існувала ще за часів Київської Русі - "від часів Київських князів Рюриковичів і перших литовських князювань". У Київському воєводстві існували три лінії оборонних замків. Перша - північна - проходила по річках Десні та Прип'яті (Любеч, Мозир, Овруч), друга починалася біля верхів'їв річок Росі та Тетерева і йшла вглиб країни (Остер, Київ, Житомир), третя -

південна - починалася від нижньої течії Дніпра і йшла через верхню течію Буга до Дністра (Канів, Черкаси, Звенигород, Вінниця, Брацлавль). Цю лінію завершували на Поділлі Бар і Кам'янець. Існувала ще одна, четверта лінія давньоруських укріплень по річці Сулі на лівому березі Дніпра, але за литовських часів вона була покинута напризволяще⁷.

Історію замків аж ніяк не можна розглядати окремо від їхніх околиць. Якраз тут формується прошарок військовослужбової шляхти, яка називала себе "околичною" шляхтою, боярами чи зем'янами і становила самостійні тяглові одиниці - "околиці".

Першим загальну характеристику околичної шляхти дав В. Антонович. На його думку, околична шляхта не володіла селянами, але за своїм походженням відносилась "до числа найдавніших дворянських родів"⁸. Держава, зацікавлена у постійних збройних формуваннях, надавала військовослужбовій шляхті землі навколо фортеці, де утворились своєрідні шляхетські "гнізда". Навколишні (або околичні) села складались з дворів-маєтностей, власниками яких була замкова шляхта.

Але картина життя любецької шляхти була б неповною, якби ми не згадали про замкове міщанство. Воно було залучене до замкових служб і являло собою невід'ємну ланку любецької околиці. У Любечі замкове міщанство знаходилося на одній сходинці із замковим боярством, що пояснюється прикордонним розташуванням міста-фортеці, стало партнером замкового шляхетства і брало на себе частину його обов'язків.

На думку О. Грушевського, якраз на міщанство лягало завдання "забезпечити замок скільки можна ліпше, зробити з нього міцне укріплення, що його не могли б зломити ворожі напади татарські, міцне укріплення, що могли вистояти і захистити всіх, хто шукав собі в ньому захисту"⁹. Ревізори королівських замків обов'язково зверталися до міщанства, яке "ясно могло зазначити слабкі місця в організації сторожі, бо постійно це все бачило і могло роздумувати, як це все поліпшити, привести до ліпшого стану"¹⁰. В. Антонович вважав, що права та обов'язки міщан майже не відрізнялись від прав і обов'язків зем'ян та бояр, адже вони разом "відбували" військову службу¹⁰. Крім того, міщанство само ставало джерелом поповнення шляхетської верстви (існував і зворотній процес переходу шляхтичів до міщанства). Нарешті, міщани часто-густо родичалась з шляхтичами.

Залучення міщанства до замкової служби відбулося ще за часів любецького державці О. Гаштольда та особливо Сигізмунда I, бо вже у другій половині XVI ст. маємо справу із досить згуртованою замковою спільнотою, яка включала міщанство, шляхетство (перш за все замкове боярство) та непривілейованих замкових слуг - найнижчий прошарок замкових службовців. На міську громаду був покладений обов'язок замкової сторожі:

- біля замкової брами ("воротна"), а коли вона була зачинена вночі, сторожа знаходилася в самому замку і "кликала на бланках та вежах" ("кликощина");

- біля острогової брами;

- за межами замка та міста ("мала стерегти до ходу ворогів") при потребі (роботах в полі та ін.)¹¹.

Крім того, слід згадати і про необхідність ремонту та будівництва замкових укріплень. Наприклад, з листа від 16 серпня 1615 р. любецького та лоевського

підстарости А. Сулимирського відомо, що любецькі гончарі мали певний час працювати на замкові потреби - "а стороны работы замковое, скоро закаже атаман, жебы был готов, а если который не выйде, огуричины маеть заплаатить чотири гроши на врьдника, або ним поеднать"¹². За даними люстрації 1616 р., частина Розсудевської землі, якою володів "за правом вечним" представник любецької шляхетсько-міщанської родини Васко Климович, мала "три служби". Люстратори звільнили посесорів від сторожової кликівщини, але залишили обов'язок "острог меский робить і поправовать"¹³.

Королівські листи-інструкції любецькому старості зазвичай містили вказівки щодо необхідності утримувати замок у належному стані. Так, у листі любецькому старості В. Хотимському наголошувалось: "меновите будування новые, поправленья старого, так же армату нашу без всякое шкоды нашею и Речи Посполитое и ублизенья подданных наших отпраовати и заведовати"¹⁴. Потреба у постійному ремонті, будівництві, виконанні багатьох замкових повинностей вимагала нових людських ресурсів. Таким ресурсом стало замкове міщанство, для якого державні інтереси захисту кордонів хоча і були далеко не першочерговим завданням, але аж ніяк не абстрактними були потреби захисту власної домівки у часи постійних війн між Литвою, Польщею та Московщиною. Як зауважив О. Грушевський, замкова людність (до якої він включав зем'ян, міщан, волощан та господарських людей - слуг) спільно вирішувала справи, однаково важливі для всіх мешканців замку¹⁵. Любецьке міщанство залучалось до оборони замку і шляхом надання йому земель біля московського кордону, поруч з володіннями любецьких бояр, але вже за умови виплати податків до королівської скарбниці. Так, на московському рубежі свої маєтності мали любецькі міщани Васко Головчиць, Костюк Каменецький, Давид Кашкарович, Дмитро Нестерович, Іван Канчуков-Туришов та родина Копичів, які отримали у 1587 р. землі в урочищі Матіїв Ріг біля володінь любецьких бояр Даничів¹⁶. Любецькі міщани Митковичі були осаджені на Пожарчеському "грунті" любецькими старостами В. Хотимським та М. Струсем. У 1616 р. їхнє право на користування цими маєтками було підтверджене Сигізмундом III. Митковичі були зобов'язані "с того кгрунту в каждый рок с потомками своими... платити по копе грошей Литовских до замку Любецкого". Набагато раніше, ще за П. Сопіги, отримали землі любецькі міщани Законови, які мали "повинность звикду до замку Любецкого выконувывать"¹⁷.

На думку О. Грушевського, відносини між окремими групами населення "на тривожнім пограниччі" складались інакше, ніж у центральних районах. Якраз тут "поправління замку, сторожа та оборона замку від ворогів" потребували багато уваги та зусиль. Тягар цих обов'язків був нерекладений державою на місцеву адміністрацію, яка вимушена була "притягати до такої праці боярство й міщан, часом над міру їх можливості щодо цього". Деякі дослідники стверджували, що міщанство північних замків (у тому числі й Любеча) не несло військової служби, і потреба залучення міщанства до неї виникала відносно рідко (як це було в Острі наприкінці XVI ст.). З цим не погодився В. Антонович, який вважав однією із особливостей "українного" замкового міщанства участь у захисті замків, військових походах, відправлення "польової сторожи" тощо. Ці обов'язки зберігались за замковим міщанством навіть на початку XVII ст.¹⁸. Це викликало до життя досить цікаве явище - боярсько-міщанську спільноту. Ще одним фактором, який зумовив її формування, були відносно невеликі розміри міста.

Тісні контакти між ними засвідчує, зокрема, обрання любецьким війтом

боярина. Війт отримував повну юрисдикцію над міщанством, а сам безпосередньо підлягав старості¹⁹. Якщо у великих містах цей уряд зазвичай обіймали купці, а деякі з них навіть купували цей уряд,²⁰ то це аж ніяк не стосувалось Любеча, оскільки торговельний прошарок любецького міщанства був досить незначний - "менше місце займала тут торгівля, а значну роль мало хліборобство та городництво, як і в сусіднього селянства"²¹. Посада війта завжди була суто міщанською, і обрання на неї представника іншого стану було справою майже неможливою. У 1561 р. до Любеча приїхали королівські "комісари" Волович та Нарушевич, які мали ознайомитись із здібностями кандидата та визначити - "узнавши быти годного". На прохання любецького міщанства війтом був обраний боярин Мануїл Болотович. У королівській грамоті зазначалось, що цей вибір зроблений "не згола", а на прохання міщанства. На думку О. Грушевського, сам факт приїзду до Любеча королівських "комісарів" був пов'язаний зі скаргами міщанства на його тяжкий стан, неможливість сплачувати податки та погрозами міщанства залишити місто, якщо стан справ не поліпшиться. "Можна думати, - зауважив О. Грушевський, - що коли зайшла розмова про роль війта... міщанство назвало ім'я тієї людини, яка... могла б добре поставити справу нормальної виплати податків до скарбу господарського без запізнення, а з другого боку й без визискування міщанства"²².

Головним обов'язком війта було збирання податків - "абы были платы и доходы господарские и иные подас теперешнее уставы справедливе и зуполна до скарбу господарского выданы, к тому при отобранью платов и доходов господарских при вrade завжди быти повинен, теж о межу, о борь и о испашь и страву войт межн всеми мешаны доглядати маеть". Серед обов'язків війта було "межн всеми мешаны того места (Любеча) порадку доброго доглядати, стерегучи пожитков скарбу господарскому"²³.

Вочевидь, любецькому війту належали якісь рангові маєтності у самому Любечі і поза ним. Так, Мануїл Болотович отримав Мікренський "грунт". У 1571 р. при продажу любецьким міщанином Гришком Уласовичем "грунту" під Любечем любецькому протополу Івану Ревячичу поруч з проданою землею зустрічаємо "войтову ниву"²⁴. У Румянцевському опису Лівобережної України 1765-1769 рр. серед ланів уздовж шляху Чернігів-Любеч згадується урочище "Войтівка"²⁵.

Відомо, що у XVI ст. любецькі міщани були зобов'язані підвозити провіант та інший лаштунок до діючого війська - "стацею до війська вести". У 1567 р. любецький війт Мануїл Болотович та любецький міщанин Гаврило Маслов, серед родичів якого знаємо і шляхтичів, звернулись до Сигізмунда II Августа з проханням звільнити замкове міщанство від цього обов'язку - "з дворов и волостей наших стацею до войска вести, ино деи они про далекость местца и знищение свое от непрятеля нашего князя великого Московского тому досеть ачинити не могут". Звичайно, що вести обоз, наприклад кудись під Смоленськ чи Белгород (а якраз йшла війна з татарами) було пов'язане з неабияким ризиком. Сигізмунд II Август звільнив любецьке міщанство від цього обов'язку - "тую стацею им допущаем и от провоженья тое стацей до войска их вызволяем"²⁶.

У свою чергу міщанство, яке несло на собі тягар замкової служби, вимагало скасування або зменшення податків. 1562 р. Сигізмунд II Август на прохання бояр та міщан любецького замку звільнив їх від митних поборів - "от тых

товаров их и живностей, што на свою потребу до места тамошнього Любецкого попровадять, мита звиклого и побору новоустановленого...не брали"²⁷. У 1570 р. міщанство Любеча отримало ще одну королівську грамоту, яка звільняла їх від різних мит. Любечани вимагали, щоб ці пільги були постійними, зважаючи на їх "українне положення та близькість до неприятеля". На думку О.Грушевського, скасування мита було потрібне не для вивозу продовольства із замку, а, навпаки, для завезення його у місто "коли місцеві турботні умови не давали можливости поширювати сільське господарство"²⁸. Відомо, що під час люстрації 1615-1616 рр. любецькі міщани показали люстраторам привілей 1570 р. Сигізмунда II Августа, за яким вони мали "вольності всілякі" від поборів та мит. Сигізмунд III підтвердив права міщан Любеча як "українного" міста²⁹.

Замкове міщанство часто-густо не ладило зі старостами³⁰. Значний інтерес у цьому контексті становить випадок, коли замкове міщанство, намагаючись полегшити податковий тягар, безпосередньо звернулось до короля, обминувши любецького державця та старосту Павла Сопігу. У складі цієї депутації був "старець" Пронько Занькович та Іван Олексійович, "сами от себе и от все волости Любецкое". Вони подали королю Стефану Баторію скаргу на Павла Сопігу, який збирав з волості подвійний податок - "не хотячи им таковое обтяжливати делати аби одну повинность двакрыть полнети мели". Було виявлено, що з міщанства ще за О. Гаштольда стягувався "підводний" податок у розмірі 6 копійок від "служби". Згодом цей податок був замінений новим, але любецький державця продовжував стягувати ці два податки разом. Король ухвалив, що любечани повинні отримати значні полегшення, у тому числі й податкові. У листі до любецького державці П.Сопіги він позитивно атестував любечан - "як на небезпечной украине частокроть бывають от неприятель наших воеваны сами из маетностью забираны и нищены"³¹. Звернення любецького міщанства до короля цікаве ще й тому, що воно знаходилось лише під "замковою зверхністю", і тільки шляхетство було під зверхністю королівської влади³². Особливість Любеча полягала і в тому, що міщанство в місті тоді не становило більшості населення. За Інвентарем 1606 р. у місті було 28 міщанських будинків, дві церкви і 60 домівок шляхетських, боярських, попівських і замкових слуг³³.

За часів Владислава IV продовжується практика надання земельних маєтностей любецькому міщанству. 1633 р. король надав привілей шляхетсько-міщанській родині Любецького замку - Кириду, Хомі, Григорію, Івану та Василю Фашам³⁴. Поволі міщанство починає цікавитися навколишніми землями. Ще 1632 р. міщани Кухаричі намагались відсудити у бояр Татаринських Маліковську землю³⁵. Можливо, у першій половині XVII ст. любецькі шляхтичі Каменські втратили Каменський ґрунт (с.Каменка під Лосвом). Цією маєтністю у середині XVII ст. заволоділи любецькі "волощани" Мишко Лопатневець та Устим Пуховерченко³⁶. Такі суперечки любецьких міщан із землевласниками були не поодинокими. У другій чверті XVII ст. значно збільшується податковий тягар на міщанство. З подимного тарифу Київського воєводства дізнаємось, що "з власності його королівської милості міста Любеча з 60 димів зискується по 3 злотих, з 40 убогих димів - по 1 злотому грошами (раніше "убогі" взагалі звільнялись від податку. - І. К.), з 2 священиків по 12 злотих, з коваля - 6 злотих, з слюсаря - 6 злотих, з 2 шевців по 6 злотих, з 2 кушнарів по 6 злотих: сума зиску поборів 306 злотих"³⁷.

У середині XVII ст. любецька шляхта взяла активну участь у Визвольній війні українського народу. Представників багатьох родин любецького шляхетства зустрівасмо у складі Чернігівського та Ніжицького полків. На

думку П. В'ялова та В. Кривошеї, на українсько-білоруському порубіжжі, зокрема у Лосві в 1648 р., відбувався процес "швидкого показачення"³⁸. Джерелом поповнення козацьких лав стало замкове боярство, околичне зем'янство та представники міщанських родин Любецького замку. З 1651 р. маємо звістку: "У Любечу списалася сотня з міщан любецьких: вони неустанно стережуть міста, а козаки по селам"³⁹.

Відтак любецька шляхта значною мірою покозачилась, але частина її втратила свої земельні володіння і перетворилась на міщан. З відмиранням замкових служб міщанський стан стає дедалі привабливішим для колишніх шляхтичів. Так, серед міщан Любеча другої половини XVIII ст. зустрічаємо Селецьких, Корольків, Коробок та ін.⁴⁰. Мешканці Любеча, як і раніше, займались сільським господарством. З документів другої половини XVII ст. бачимо, що головним об'єктом купівлі-продажу в Любечі були міщанські та боярські городи, садки, іноді комори. Так, у 1656 р. любецький міщанин Демид Брагинець продав любецьким міщанам Борису Бережневичу і Гришку Кужелевичу "комору з пляном". Любецький міщанин Яким Пресмиченко продав священику П'ятиницької церкви "двор и сад с огородом". У 1660 р. любецький козак Терех Хоменко продав любецькому міщанину Якову Матюшенку свій "огород", який знаходився за Нагорною брамою біля городів шляхтичів Скугаревського і Злоби⁴¹.

У другій половині XVII ст. помітно зростають земельні "апетити" любецького міщанства. У 1658 р. Іван Стецький, "міщанин і зем'янин любецький" продав Каленику Манку землі біля Решинського кордону. Лоївський міщанин Семен Васильович володів землями не лише під Лосвом, але і під Заньковцями. Любецькі міщани Дейковичі судилися з Бельдюжками (зем'янами) за Бельдіжковщину (Більдоховщину) у 1671 р. та ін.⁴². Усі ці справи були у компетенції любецького уряду, який після війни формувався любецьким сотником чи городовим отаманом. До його складу входили як міщани, так і козаки. У другій половині XVII ст. в уряді головували не лише війти, але і сотники та городові отамани.

Вірогідно, що під час Визвольної війни середини XVII ст. Любецький замок був знищений. У 1668 р. гетьман І. Брюховецький надав любечанам універсал, за яким "...вольное каждому везде, где хто похочет, помешкане через універсал наш мети позволяем, а особливо о поселении на руинах места Любецького мешчанам любецким и хто одно колвек позволить ити до Любеча на мешкане на десять лет слободи заживати...". Сплундрований за доби війни та Руїни Любеч у 1669 р. був звільнений від податків на 10 років⁴³.

Але за гетьманування Д. Многогрішного любецькі міщани були втратили свій колишній статус. Відомий наказ гетьмана любецькому сотнику - "не превлащать любецких мешчан под регламент", оскільки вони перейшли під юрисдикцію Чернігівського магістрату⁴⁴. Цікаво, що любецьке поспільство намагалося захистити свої права. У 1670 р. в Луцькому замку з'явилися собою копію привілея Сигізмунда II Августа, наданого любечанам ще у 1562 р., з проханням занести її текст до книг Луцького замку. Копія була зроблена ще у XVI ст. "под печатью его милости, пана Павла Ивановича Сопиги" (на той час любецького державця та старости). Цей привілей звільняв любецьких бояр та міщан від сплати податків - "кгда бояре и мешчане замку нашего Любецкого, с которыми колвек товры, набираючи за ни ж живности нашего Любецкого, с которыми колвек товры, набираючи за ни ж живности на потребу свою, сухим путем, або воденным поедуть, приказуем вам... мыта

звичного і побору новоустановленого на мытах наших... не брали, и везде добровольно... их пропускали..."⁴⁵.

Як бачимо, любецьке міщанство було залучене до замкової служби, стало безпосереднім помічником замкового шляхетства і взяло на себе частину обов'язків по утриманню Любецької фортеці. Водночас міщанство стало і джерелом поповнення верстви військовослужбовців. За своїм соціальним статусом замкове міщанство Любеча знаходилось на одній сходинці із замковим боярством, що пояснюється прикордонним розташуванням міста-фортеці. У другій половині XVII ст., після ліквідації замкових служб любецьке міщанство приймає колишніх шляхтичів до свого середовища. Згодом, у зв'язку із занепадом любецької околиці, зникає зацікавленість держави в оборонних функціях Любеча, відтак замкове міщанство поступово зливається з селянством.

Джерела та література:

- 1 Коваленко В. П., Коваленко О. Б., Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. - Чернігів, 1997. - С. 5.
- 2 Антонович В. Б. Предисловіе // Архив Юго-Западной России. - К., 1896. - Ч. V. - Т. I. - С. 1, 3-4; Антонович В. Б. Монография по истории Западной и Юго-Западной России. - К., 1885. - Т. I. - С. 248.
- 3 Русина О. Із спостережень над "Росстром Чернігівських границь" з 20-х років XVI ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історично-філософської секції. - Львів, 1993. - Т. ССХХV. - С. 293; Ї ж. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - С. 82-84; Ї ж. Любеч у XIV-XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей міжнародної наукової конференції у ж. Словутині 5-6 жовтня 1994 р. - К., 1994. - С. 22.
- 4 Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993. - С. 63.
- 5 Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV - XVIII ст. - Львів, 1996. - С. 21, 84.
- 6 Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. - К. (Без года). - Т. III. - С. 501.
- 7 Ефименко А. Южная Русь, Очерки, исследования и заметки. - К., 1905. - Т. I. - С. 23.
- 8 Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России. - К., 1890. - Ч. VII. - Т. II. - С. 74-75.
- 9 Антонович В. Б. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. - К., 1867. - Ч. IV. - Т. I. - С. 1-4.
- 10 Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // Історико-географічний збірник. - К., 1931. - Т. IV. - С. 1.
- 11 Антонович В. Б. Предисловіе // Архив Юго-Западной России. - К., 1896. - Ч. V. - Т. I. - С. 11.
- 12 Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. ... - С. 2-3.
- 13 Лазаревский А. Л. Любецкие гонимцы в 1615 г. // Киевская старина. - 1902. - Февраль. - Отд. II. - С. 89.
- 14 Jablonski O. W. Zrodla dziejowe. - Warszawa, 1877. - Т. V. - S. 89.
- 15 Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России. - К., 1907. - Ч. VIII. - Т. I. - С. 267; Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали (Під редакцією М. Грушевського). - К., 1928. - С. 281.
- 16 Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. ... - С. 4.
- 17 Татищева Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году). - Харьков, 1901. - С. 12.
- 18 Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родина преподобного Ангелия Печерского. - М. 1871. - С. 104-105.
- 19 Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... - С. 282; Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. Предисловіе // Архив Юго-Западной России. - К., 1907. - Ч. VIII. - Т. I. - С. 107; Антонович В. Б. Монография по истории Западной и Юго-Западной России... - С. 146.
- 20 Грушевський М. С. Барське староство... - С. 90.
- 21 Юхименко П. Маловідомі сторінки історії України. - Біла Церква, 1995. - С. 15.
- 22 Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... - С. 285.
- 23 Там само. - С. 285-286; Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. ... - С. 193-196.
- 24 Там само. - С. 194; Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... - С. 286.
- 25 Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. ... - С. 194-195; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской старшины. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 216.
- 26 Милорадович Г. А. Любеч... - С. 121.
- 27 Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. ... - С. 165-166.

- 27 Милорадович Г. А. Любеч... - С. 19.
- 28 Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... - С. 288.
- 29 Jablonowski O. W. Zrodla dziejowe. - Warszawa, 1897. - Т. XXII. - S. 520; Jablonowski O. W. Zrodla dziejowe. - Warszawa, 1877. - Т. V. - S. 94; Jablonowski O. W. Zrodla dziejowe. - Warszawa, 1894. - Т. XXI. - S. 92.
- 30 Акты об украинной администрации. Предисловие // Архив Юго-Западной России. - К., 1907. - Ч. VII. - Т. V. - С. 63.
- 31 Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... - С. 288-289; Акты об украинной администрации XVI-XVII вв... - С. 468-470.
- 32 Антонович В. Б. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. - К., 1867. - Ч. IV. - Т. I. - С. 5.
- 33 Милорадович Г. А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. - 1867. - № 883. - С. 2.
- 34 Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 9137. - Арк. 3.
- 35 Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... - С. 285; Jablonowski O. W. Zrodla dziejowe. - Warszawa, 1877. - Т. V. - S. 203.
- 36 Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год; Карманная справочная книжка. - Чернигов, 1896. - Отд. III. - С. 23.
- 37 Акты о заселении Юго-Западной России... - С. 398.
- 38 В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. - К., 1999. - С. 8, 10, 11.
- 39 Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. - К., 1999. - С. 13.
- 40 Милорадович Г. А. Любеч... - С. 124, 126, 128.
- 41 Любецкий архив графа Г. А. Милорадовича / Под редакцией А. Лазаревского. - К., 1898. - С. 227, 229, 230 - 231.
- 42 Там само. - С. 227, 228, 233 - 234, 235, 243.
- 43 Милорадович Г. А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. - 1855. - № 51. - Часть неофициальная. - С. 416; Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - Т. 2. - Ч. 1. - С. 305; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... - С. 225.
- 44 Лазаревский А. М. Заметки о Мазепе // Лазаревский А. М. Очерки, заметки и материалы по истории Малороссии. - К., 1899. - Т. V. - С. 37.
- 45 Милорадович Г. А. Любеч... - С. 19-20.

